

תוכן העניינים

ז	מבוא למסכת סנהדרין
1	מסכת סנהדרין
163	מסכת שבועות
253	מסכת מכות
293	מסכת עבודה זרה
385	מסכת הוריות
397	מפתח

מבוא לסנהדרין

הפירושים בכרך זה, כמו הפירושים בכרכים הקודמים, מבוססים על שלוש הנחות יסוד שעליהם מושתת סידור התלמוד הבבלי:

(א) סידור הגמרא לא נסתיים עם רבינא ורב אשי במאה החמישית, אלא נמשך מאות שנים אחריהם על ידי הסתמאים, שמסרו את תורתם בעילום שם. החלק הסתמי שבגמרא מאוחר לחלק הנקוב שם, והסתמאים מאוחרים הם לאמוראים.

(ב) האמוראים לא מסרו לדורות שקלא וטריא, הם מסרו רק הלכות פסוקות, ולכן חלק הגון מן השקלא וטריא שלהם נשתכח בהדרגה, והמעט שנשאר שרד מאליו. לא התנהלה מסירה מסודרת, עד שבאו הסתמאים ושחזרו את השקלא וטריא והנציחיה לדורות.

(ג) הגמרא לא נערכה. בימי התלמוד איש לא עבר על כל הש"ס כולו כדי ללכנו, לבררו ולשכללו (כלשון בעל תולדות תנאים ואמוראים, ערך רב אשי) ולטהרו מסתירות ואי-התאמות, טיהור הרוח בתוך הסוגיה עצמה. הסוגיות בכללותן לא נערכו, ורק הוסברו על ידי הסבוראים שחיו אחרי הסתמאים ונצטרפו על ידי "המאספים" שביניהם היו גם אלה שחיו קרוב לאמצע המאה השמינית, כשהגמרא כבר היתה חתומה, ולא ניתן היה להוסיף עליה משא ומתן חדש ולהשלים בין המקורות השונים.

כל זאת הוכחנו באריכות במבוא למקורות ומסורות, ב"ב עמ' 52 ואילך ועמ' 66 ואילך (=מבואות עמ' 48 ואילך ועמ' 62 ואילך), ואין טעם להאריך כאן יותר. אולם בפירוש המימרה "רב אשי ורבינא סוף הוראה" (ב"מ פו, רע"א), שמזמן רב שרירא גאון השתמשו בה כהוכחה שרב אשי ורבינא שימשו עורכי התלמוד — אם כי רב שרירא גאון לא אומר כן במפורש — יש מקום ליתר ביאור. אין לנו ספק, כמו שאמרנו בכמה מקומות, ש"הוראה" אין משמעה גמרא, אלא הלכה פסוקה; וכמו כן "סוף" אין משמעו עריכה, אלא קץ, סיום. ברם לא הצענו ביאור המניח את הדעת למושג התלמודי "סוף הוראה" ולא פירשנוהו באופן משביע רצון. מה שאמרנו (במבוא שם, הערה 39) נכון הוא לכשעצמו, שהמונח "אתמר" שבא לפני מימרות ומחלוקות אמוראים בהלכות פסוקות, לא נמצא אצל האמוראים שאחרי רב אשי ורבינא¹ — אבל מבחינת הלשון אין לפרש את "סוף הוראה" במובן של

1 לבד מרב אחא ורבינא השני, שניהם מובאים תמיד בלשון "חד אמר וחד אמר", מכאן, שמחלוקותיהם נאספו זמן רב לאחר הפלוגתא, כשכבר לא ידעו מי אמר מה. ואולי משום שהם חיו אחרי רב אשי ורבינא, אחרי שבוטלה מסירת ההלכות על ידי ה"תנאים". ראה להלן.

סוף שימוש ב"אתמר". גם מה שאמרנו (במבוא שם, עמ' 6-7), שייתכן שמימרה זו "אינה משקפת עובדה היסטורית, אלא דברי הערצה של תלמיד שחשב לתומו שעם פטירתו של רבו המובהק בא קץ להוראה"² – אפשרי הוא, אבל גם הוא אינו הולם היטב את מובנו של סוף הוראה. עכשיו נראה לי, שמצאתי את הפתרון: "סוף הוראה" היינו סוף מסירת הוראה, אבל לפני שאפרש את דבריי, אקדים מילים מעטות ביחס למסירת נימוקי הלכות פסוקות.

לפי רב שרירא גאון ואלה שנמשכים אחריו חל שינוי רדיקאלי בהתחלת תקופת אמוראים, ושלא כמו בתקופת המשנה שמסרו לדורות רק את ההלכות פסוקות, כמו שעיינינו ראות במשנה ובברייתא, מסרו בתקופת האמוראים את נימוקי הלכות (שהכילו שקלא וטריא) יחד עם ההלכות. לדעתו, לא רק המימרה עצמה היא לשונו של האמורא, אלא גם הצדקתה היא ממנו; אפשר לקבלה או לדחותה, אבל אין להכחיש שהוא אמרן. רב שרירא אומר שבתקופת האמוראים, בניגוד לתקופת המשנה וברייתא, "אימעט ליבא" (=מעין "נתקטנו הדורות"), והלומדים לא ידעו לכוון מעצמם לנימוקים, והיה צורך לאמורא עצמו לפרשם. דעתנו לא כן היא, אנו סבורים שבתקופת האמוראים המשיכו במסורת ה"תנאים" ומסרו רק את ההלכות בלי נימוקים. במשך הזמן נחלשה גם מסירת ההלכות, נתרבה ה"חד אמר וחד אמר" – מינוח שלא נמצא כמותו במשנה או בברייתא – משום שכבר לא ידעו מי אמר מה, ומעט מעט פסקה לגמרי פעולת המסרנים ("התנאים"). זה קרה בסוף תקופת האמוראים, מכאן ואילך, בתקופת הסתמאים, נשתזרו ההלכות עם השקלא וטריא ונמסרו על ידי הסתמאים עצמם יחד עם הפירושים במשנה וברייתא. וכאשר אנו מוצאים קטעי שקלא וטריא נקובי שם, למשל, כשאמורא אומר אחרי שקלא וטריא ממושכת "הכא במאי עסקינן" – הם לא הגיעו לידינו דרך מסירה אלא שרדו מאליהם.

הווה אומר, שבזמן האמוראים נמסרו על ידי ה"תנאים" הלכות פסוקות ופירושים קלים וקצובים, לפעמים נמסרו הפירושים בנפרד, ולפעמים – יחד עם ההלכות בנוסח "מפניי", "לפיי" ו"משום", בלי שקלא וטריא, כמו שהוא לפנינו במשנה וברייתא. למעשה נמשכה מסורת המסירה של זמן התנאים גם בזמן האמוראים, ואפשר ללמוד את האחרון מן הראשון. ברם בזמן הסתמאים חל מפנה והכול נמסר (כולל שקלא וטריא) מפי הסתמאים עצמם בתוספת פירושים חדשים משלהם; אבל חלקם של האמוראים נקובי השם בשקלא וטריא לא נמסר מפי ה"תנאים" ולא מפי הסתמאים, אלא הוא שרד בזכרון הזוכרים התלמידים והלומדים.

עכשיו נחזור ל"סוף הוראה". כפי שאמרנו, נמסרו בתקופת התנאים והאמוראים הלכות פסוקות על ידי ה"תנאים", מוסרי המסורות שהיו מחוננים בזיכרון נפלא ומסרו בעל פה בדיוק רב את תורתם של ראשונים. אם אדם רצה לדעת הלכה

2 אף זיהינו את התלמיד ההוא כרב אחא בריה דרבא שאמר על רב אשי (גיטין נט ע"ב; וסנהדרין לו ע"א) "מימות רבי עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד".

פסוקה הוא פנה אליהם. למעשה, הם היו בעלי ההוראה, שכן דרכם ידענו את דעות התנאים ואמוראים. הם קיבלו את ההלכות מהתנאים והאמוראים בלי שקלא וטריא. כפי שאמרנו, הנימוקים והמשא ומתן לא נמסרו אז לדורות. וכשהשקלא והטריא הוצנחו אחר כך לדורות בזמן הסתמאים, הן לא נמסרו כבר על ידי "התנאים", אלא הסתמאים עצמם שימשו כמשחזרים וכמסרנים. ואכן להנציח שקלא וטריא על כל צדדיהן וגווניהן לפרטי פרטיהן, לא מספיק זיכרון נפלא בלבד, לשם כך דרוש תלמיד חכם גדול בעל ידיעה עמוקה וכח ניתוח מושלם. הסתמאים היו החכמים שבבית המדרש, הם שילבו ומסרו הלכה פסוקה ושקלא וטריא כאחת. הלכה פסוקה גרידא לא נמסרה על ידי הסתמאים, אלא היא נשזרה בתוך השקלא והטריא. ובמקומות מעטים שישנן הלכות פסוקות בסתמא דגמרא בנפרד, רש"י מעיר שמבני הישיבה היא.³

זו היא כוונת המימרא שרב אשי ורבינא היו סוף הוראה, שבימיהם פסקו מלמסור את הלכות פסוקות (את ה"הוראה") ל"תנאים", והחכמים עצמם היו מוסרים אותם שזורים בתוך השקלא וטריא. ולמה נאמר סוף הוראה ולא סוף "מסירה"? משום שרק פסקו מלמסור את ההלכות פסוקות כקבוצה נפרדת, אבל נשאר משזורות בתוך השקלא וטריא שהסתמאים, שלא כקודמיהם, השלימו מדעתם והם עצמם מסרו אותן אח"כ לדורות. מסירת המסורת לא בטלה ורק מסורת ההוראה השתנתה. ראיה נוספת שבזמן רב אשי ורבינא פסקה מסירת ה"תנאים" היא, שהאמוראים האחרונים שעליהם אמרו "תני תנא קמיה" הם רב אשי (סנהדרין עח ע"א בכת"י ק'. דברי בעל דקדוקי סופרים שם, אות ו, צע"ג) ורבינא (ביצה יז ע"א, כט ע"ב). אחריהם לא השתמשו עוד במינוח זה, שכן אחריהם כבר לא נמסרו הלכות פסוקות ל"תנאים".

*

לשלוש הנחות אלה ישנן השלכות פרשניות מרחיקות לכת, ולהלן נדגים מהן אחת לכל אחת:

(א) בהתאם להנחה הראשונה, שהאמוראים והסתמאים פעלו בתקופות שונות, צריך הלומד גמרא לדעת להפריד בין דברי האמוראים נקובי השם ובין דברי הסתמאים עלומי השם. ניתן להיעזר בשימוש הלשון, עברית או ארמית כאמצעי זיהוי. הפרדה זו נחוצה לא רק בגלל ערכה ההיסטורי, לדעת את חומר הלימוד של התקופות השונות, אלא גם משום שמה שזוהה כדברי אמורא — אפשר לקבלו או לדחותו, אבל אין להתכחש לו; ואילו פירוש של הסתמא דגמרא בדברי אמורא

3 ראה, למשל, סוכה ג סע"ב, ד"ה "היתה", וגם שם יש קצת פירושו. ועייני היטב פסחים ט ע"ב, "תשע ציבורין של מצה וכו'"; יבמות לו ע"ב, "ספק ויבם שבאו לחלוק בנכסי מיתנא וכו'"; — אבל השווה ב"ב סט ע"ב "אמר ליה ארעא ודיקלי וכו'". בכל המקומות הללו ההלכות הן בארמית.

לפעמים יש לפקפק באמיתותו, ואם מתברר שפירוש זה איננו נכון, יש להציע פירוש חליפי. חלק הגון של הפירושים בכרכים אלה, הם פירושים חליפיים.

(ב) ההבדל בזמן בין התהוותה של השקלא וטריא בזמן האמוראים (וגם בזמן התנאים) ובין שיחזור וּמסירתה לדורות, שלפי ההנחה השנייה התרחשו שנים רבות אחר כך בזמן הסתמאים, גרם לכך שלפעמים לא היו לפני הסתמאים המקורות בשלמותם, והם נאלצו לפרשם באופן דחוק או להשלימם באופן שאינו מתאים כל כך לרוח הסוגיה. תפקידנו בכרכים אלה הוא למצוא תחליף לפירושים הדחוקים ולהשלמות שאינן מתאימות; על פי רוב נעזרנו במקורות מקבילים. רוב הכרכים עוסקים בתחליפים מסוג זה. הנחה זו היא מכרעת מבחינת כמות הפירושים.

(ג) הואיל ולא היתה לגמרא עריכה כללית, כפי שאמרנו בהנחה שלישית, לא היה מי שישלים בין הסתירות שבתוכה וישר את ההדורים, ולכן מוצאים בגמרא סתירות בתוכן ושינויים בסגנון ובמהלך מחשבה, שנתהוו עקב צירופה ממקורות שונים. לוי היה לגמרא עורך הוא היה מסיר אותם ומשווה לה סגנון אחיד פחות או יותר. והנה הראשונים למרות שגם הם מניחים קיומן של "סוגיות מוחלפות" (ראה, למשל, תוס', מנחות נח ע"ב ד"ה "איכא" ועוד), משתדלים בדרך כלל ליישב סתירות, כאילו כל הגמרא בנויה מעור אחד. לדעתם, אם הן היו סתירות של ממש, העורך, או העורכים, היה מסיר אותן ומשלים ביניהן. אנו משאירים את הסתירות והשינויים כמות שהם, שכן אנו מייחסים אותן למקורות שונים. אנו עוקבים אחר התהוותן של הסתירות ואחר השינויים בסגנון ובהלך המחשבה לדעת את מקורם ומאין הם באו. אנו מסבירים אותם אך איננו מבטלים אותם.

*

אוסף עוד: לדברינו שהסתמאים היו אחרי האמוראים, לא יתכן שאמורא יתייחס לסתם. אבל מצאנו בהרבה מקומות שנראה כאילו דברי האמורא מבוססים על דברי הסתם. ולא כן. השקלא וטריא של האמורא לא נמסרה במסירה אלא "נשרדה" בזיכרון (אנו קוראים לזה "שרידה") וכשקרה שדברי אמורא הגיעו לסתמאים באופן מקוטע, הסתם השלים מדעתו בכל מקום שנראה לו כחסר, בתחילת המימרה, באמצע ובסוף. הכל לפי הצורך. וכהשלמה היא לפני המימרה ומשמשת כ"הקשר" לדברי האמורא, נדמה כאילו האמורא התייחס לסתם, ואינו כן.

למרות שנוסח הסתמות מאוחר הוא, מאחרי תקופת האמוראים, התוכן יכול להיות קדום ומשקף את הדברים שנאמרו על ידי האמוראים עצמם. יש להניח שברוב השלמות כיוונו הסתמאים למה שאמרו האמוראים מקודם אם כי לא לאותו הנוסח. מכאן שאין להסיק שכל מה שנאמר על ידי הסתמאים מאוחר הוא. להוכיח כן צריכים ראיות אחרות.

החוקרים תמיהים על שאין בידינו ידיעות מן התקופה שבין אחרון האמוראים ובין רב יהודאי גאון שהיא בערך מאתיים שנה. לא נשאר מן התקופה ההיא שום דברי תורה והיא לגמרי עלומה. אמנם לא כך. מן התקופה ההיא נשארו הרבה

דברי תורה מכל הסוגים אך בלי הזכרת שם והם נמצאים בחלק הסתמי של הגמרא שהוא החלק הכי גדול. השמות של אלה שפעלו בתקופה ההיא כראשי ישיבות של סורא ופומבדיתא נזכרים באיגרת רב שרירא גאון. ואשר לפעולותיהם, ניתן לפענח רק דרך ניתוח הסוגיות ובאופן כללי והן: בדור הראשון עסקו בעיקר בהשלמת השקלא וטריא של האמוראים עם הוספות שקלא וטריא משלהם, מתוך נטייה לדיאלקטיקה (להאריך במשא ומתן) ורטוריקה (קושיות שאינן קושיות) וכמעט בלי הלכות פסוקות משלהם, כמו שאמרנו. אחרי שגמרו את ההשלמה, הדור הבא עסק בפירושה ובהסברה (ואולי גם עריכה) של השלמות (והוא דור של ה"סבוראים"). אחר כך אספו וסדרו כל מה שהיה ידועה להם. לתקופה זו קראנו תקופת המאספים (ואולי גם רוב ההעברות נובעות מן התקופה ההיא) והיא נמשכה גם אחרי שהגמרא כבר נחתמה ורק הוסיפו חומר בלי לשאת וליתן בו. פרטים תמצאו במבוא לב"ב.